

VAN WOONSTALBOERDERIJ TOT LEGERKAMP

Archeologisch onderzoek in Breda-West

CHRYSTEL R. BRANDENBURGH, RIA H.L.M. BERKVEN, ROBERT D. HOEGEN EN LAURA I. KOOISTRA

‘Het zou onjuist zijn te concluderen dat archeologisch onderzoek in West-Brabant eigenlijk zinloos is. Intensiever onderzoek zal zeker resultaat hebben. Er zijn nog talrijke plaatsen waar nog weinig gedaan is. We zullen echter waarschijnlijk met magere resultaten tevreden moeten zijn.’ Met deze ietwat teleurstellende zinnen besluit Jacques Verhagen in 1970 zijn artikel over de schaarste aan archeologische vondsten in westelijk Noord-Brabant.¹ Zijn verklaring voor deze vondstarmoede was dat deze regio van circa 6000 voor Christus tot aan het einde van de Vroege Middeleeuwen waarschijnlijk moeilijk bereikbaar was en slechts voor een deel bewoonbaar: het was er te nat.

Onlangs is dit maagdelijke beeld van West-Brabant omgetoverd tot dat van een archeologisch paradijs. Want de resultaten van opgravingen die vanaf 1995 tot 2001 zijn uitgevoerd door de afdeling archeologie van de gemeente Breda, geven een heel ander beeld. Een breed scala aan vondsten en bewoningssporen daterend vanaf het Neolithicum tot in de Nieuwe Tijd is daar aan het licht gekomen. Deze ontdekkingen openen

een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Breda en zijn omgeving.

De opgravingen concentreerden zich op vier dekzandruggen aan de westzijde van de stad: van oost naar west gaat het om de gebieden Emer-, Huif- en Steenakker en Kesteren ofwel Moskes. Dit onderzoeksareaal omvat grofweg het gebied tussen de spoorlijn Breda-Dordrecht en de Lunetstraat. Op de plaats waar tegenwoordig het NAC-stadion staat, op de meest oostelijke dekzandrug, werden in 1995 de eerste opgravingsvlakken opengetrokken.

Het doel van het project was het verkrijgen van inzicht in de diachrone bewoningsgeschiedenis in relatie tot de ontwikkeling van het (cultuur)landschap. Daartoe werd een zo groot mogelijk deel van de dekzandruggen vlakdekkend opgegraven, dat wil zeggen een aaneengesloten areaal, waarbij ook aandacht werd geschonken aan de lagere delen van het landschap. In totaal is ongeveer vijftig hectare, een oppervlak van ongeveer honderd voetbalvelden, archeologisch onderzocht. Na Oss is dit het meest grootschalige onderzoek in Noord-Brabant. Vooruitlopend op een uitgebreide publicatie, die medio 2003 wordt verwacht, worden in deze bijdrage de eerste resultaten van de veldwerkcampagnes per archeologische periode samengevat. Het gaat om voorlopige conclusies, aangezien de uitwerking nog in volle gang is.

■ HOE HET BEGON ■

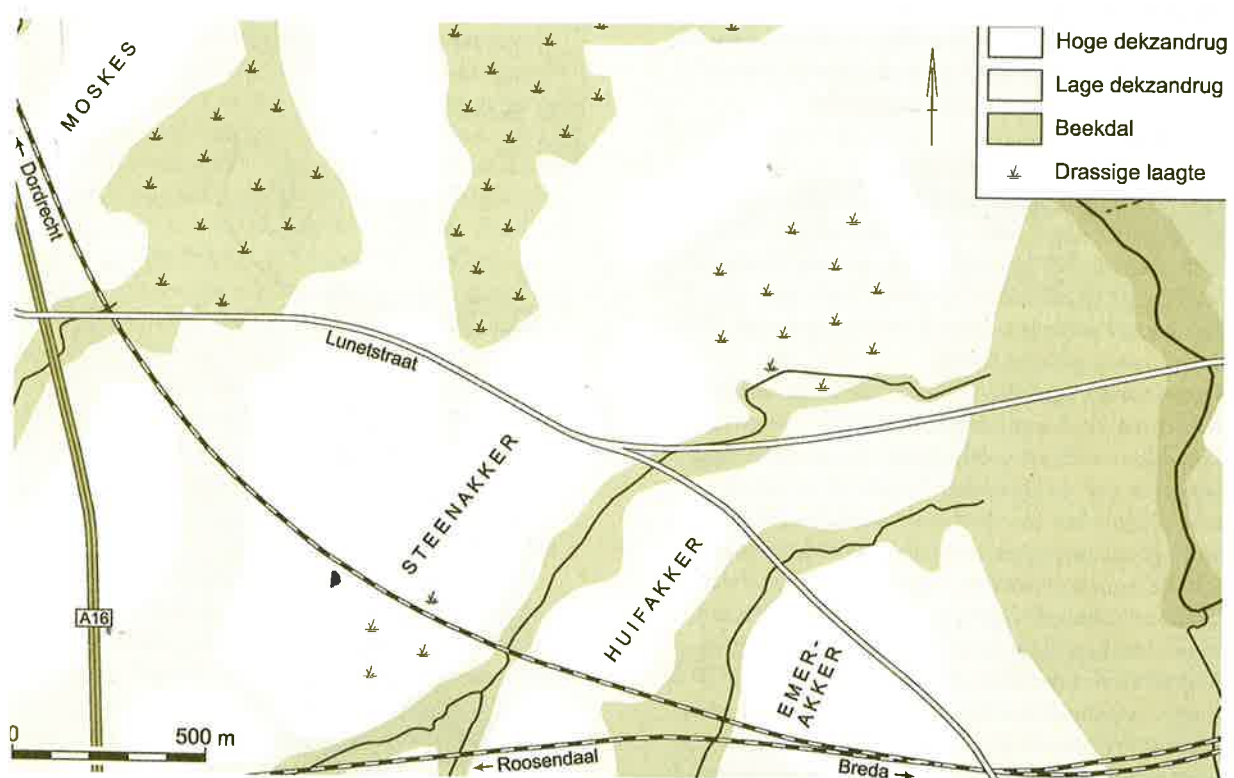
De geschiedenis van het archeologisch onderzoek in Breda-West begon op een wijze die we bijna klassiek mogen noemen, namelijk met de ontdekking van vondsten door oplettende amateur-archeologen. In het geval van Breda-West was het de lokale archeoloog L. Moelands die in 1958 ontgrondingwerkzaamheden aan de Steenakker volgde en daarbij kuilen met aarde- werk uit de Vroege IJzertijd en Romeinse tijd optekende. Zijn melding aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) leidde vervolgens tot enkele kleinschalige noodonderzoeken.² De eerste

sporen van bewoning in een schijnbaar archeologisch lege regio waren een feit. Daarna bleef het lange tijd stil. Tot de stad Breda in westelijke richting ging groeien. Zoals in andere delen van Noord-Brabant veranderde ook in Breda aan het begin van de jaren negentig de schaal van het onderzoek. Onder de druk van groot-schalige ruimtelijke ontwikkelingen – groeikernen, nieuwbouwwijken en vinexlocaties – moesten de archeologen gelijke tred zien te houden met de verstoringen van het bodemarchief. Bekende vlakdekkende opgravingen, waarbij tientallen hectares zijn blootgelegd, zijn de onderzoeken te Oss (70 hectare) en Someren (20 hectare). Methodisch was dat graafwerk vrij eenvoudig: grote graafmachines konden worden ingezet en bovendien ontbreekt op de Brabantse zandgronden meestal een ingewikkelde gelaagdheid. Het onderzoek kan hierdoor beperkt blijven tot het aanleggen van één opgravingsvlak, waarin sporen uit de prehistorie, Romeinse tijd en de Middeleeuwen goed leesbaar, ofwel zichtbaar zijn.

Bij Breda zou ook een uitgestrekt areaal ten westen van de stad tot ontwikkeling worden gebracht. Gelukkig had de gemeente sinds de jaren tachtig een eigen archeoloog in dienst en werd het belang van archeologisch onderzoek herhaaldelijk onder de aandacht gebracht. Een zorgvuldig vooronderzoek werd dan ook uitgevoerd: allereerst een cultuurhistorische inventarisatie³, die werd gevolgd door een archeologische kartering.⁴ Dit laatste onderzoek toonde aan dat het gebied een voor West-Brabantse begrippen verrassend rijk bodemarchief bezit. Toen duidelijk werd dat de mogelijkheden tot het beschermen en inpassen van archeologisch waardevolle delen beperkt waren, is besloten van de nood een deugd te maken. Er werd gekozen voor een landschapsbenadering waarbij grote delen van het te ontwikkelen gebied integraal zijn onderzocht. Daarbij zou de aandacht niet alleen gericht zijn op de hogere delen – waar de meeste bewoningssporen te verwachten waren – maar ook op de lagere delen tussen de dekzandruggen. De tijdsdruk dwong de medewerkers van de afdeling archeologie bovendien tot een creatieve aanpak. In plaats van de percelen te onderzoeken door het aanleggen van smalle proefsleuven om zo een beter inzicht te krijgen in de aard en de ouderdom van de te verwachten sporen, werd gekozen voor het zelf uitgraven van de reeds geplande wegsleuven.

Afb. 1

De landschappelijke situatie van Breda-West met daarop aangegeven de vier dekzandruggen: Emerakker, Huifakker, Steenakker en Moskes (kaart Edy Mulié en Paul van de Kroft).

Afb. 2

Zicht op een opgravingsput in een toekomstig wegtracé (foto afdeling Archeologie, gemeente Breda).

Tussen de verschillende diensten van de gemeente Breda ontstond er een samenwerking die managers met een win-win-situatie zouden aanduiden. Behalve winst in tijd en geld was er ook een methodisch voordeel. De wegcunetten waren veel breder dan een normale proefsleuf, namelijk ongeveer tien meter en gaven onmiddellijk een duidelijk beeld van de ruimtelijke verspreiding van de structuren, zoals de plattegronden van boerderijen. Het microreliëf, met lokale depressies en vennetjes, sprong in het oog. Met andere woorden, de archeologische 'kijkgaten' in het West-Brabantse bodemarchief waren veel royaler dan archeologen gewend waren. Op grond van deze resultaten kon een verantwoorde keuze worden gemaakt: bepaalde delen kregen meer en andere minder aandacht.

■ GEVARIEERD LANDSCHAP ■

Het landschap rondom Breda kent een gevarieerd reliëf van dekzandruggen, depressies en beekdalen.⁵ Het westelijk deel bevindt zich in de uitlopers van dit dekzandlandschap. Ten noorden en westen ervan bevinden zich nattere gebieden, waar de bewoningsmogelijkheden een stuk geringer waren.

De dekzandruggen zijn veelal kleinschalige landschapselementen, slechts enkele meters hoog en overwegend noordoost-zuidwest georiënteerd. Tussen deze ruggen bevinden zich de beekdalen. In pre- en protohistorische tijden leken deze beekdalen vermoedelijk op lintvormige moerassen en waren daardoor slecht toegankelijk. Botanisch onderzoek, waarbij aan de hand van stuifmeelkorrels de vegetatie wordt gereconstrueerd, moet deze hypothese in de toekomst testen. Uit de opgravingen is duidelijk geworden dat men in of in de directe nabijheid van de beekdalen waterputten groef, waaruit het broodnodige drinkwater werd geput. Niet alleen in de beekdalen, maar ook op de dekzand-

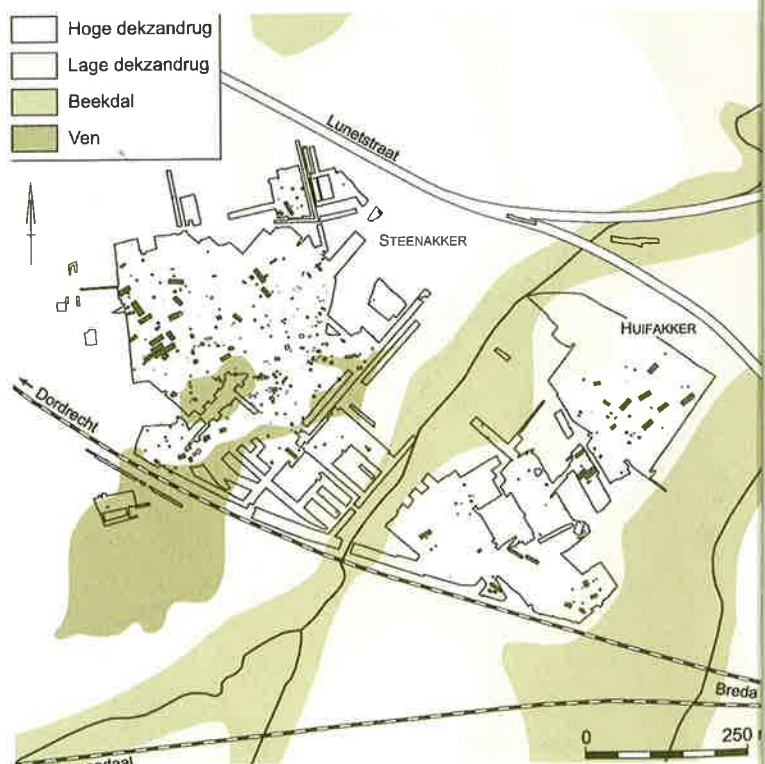
ruggen had veenvorming plaatsgevonden. Een studie van het microreliëf laat zien dat op de ruggen depressies voorkwamen met een opvallend venige vulling.⁶ Deze zijn ontstaan als gevolg van een ondoordringbare leemlaag in de ondergrond, waardoor de waterafvoer stagneerde. Sommige depressies stonden daardoor in de winter blank en vielen in de zomer droog. In deze periodiek natte laagtes is tijdens de opgravingen een aantal waterputten aangetroffen en zelfs een tweetal kleine gebouwtjes uit de Romeinse tijd. Andere depressies waren het gehele jaar met water gevuld.

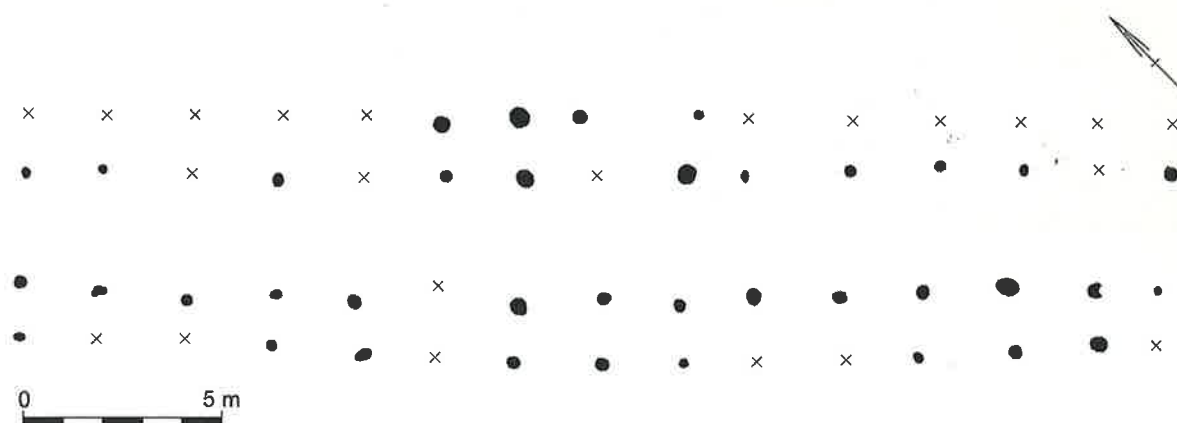
Na de Middeleeuwen veranderde de landschappelijke situatie ingrijpend. Dekzandruggen werden geëgaliseerd, beken rechtgetrokken en de toenmalige akkerbouwvorm (onder andere door de plaggenbemesting) leidde tot een ander landschap met minder reliëf.

In de komende paragrafen zullen de bewoningssporen van dit gebied chronologische volgorde aan de orde komen.

Afb. 3

De ligging van de opgravingsputten van Steen- en Huifakker in het dekzandlandschap rondom Breda. De aangetroffen bewoningssporen liggen verspreid over zowel beekdal als dekzandrug (kaart Edy Mulié en Paul van de Kroft).

■ OOGSTENDE BRONSTIJDBOEREN ■

Verspreid over het hele opgravingsareaal zijn bewoningssporen uit de Bronstijd aangetroffen. Duidelijke sporen van een gebouw zijn tot nu toe alleen op de meest westelijke dekzandrug Moskes vastgesteld. Het gaat om een drieschepige woonstalboerderij van 29 bij 6 meter, daterend uit de Midden-Bronstijd (1800-1050 voor Christus). De plattegrond bestaat uit regelmatige rijen van 4 palen, waarbij elke binnenstijl correspondeert met een wandstijl.

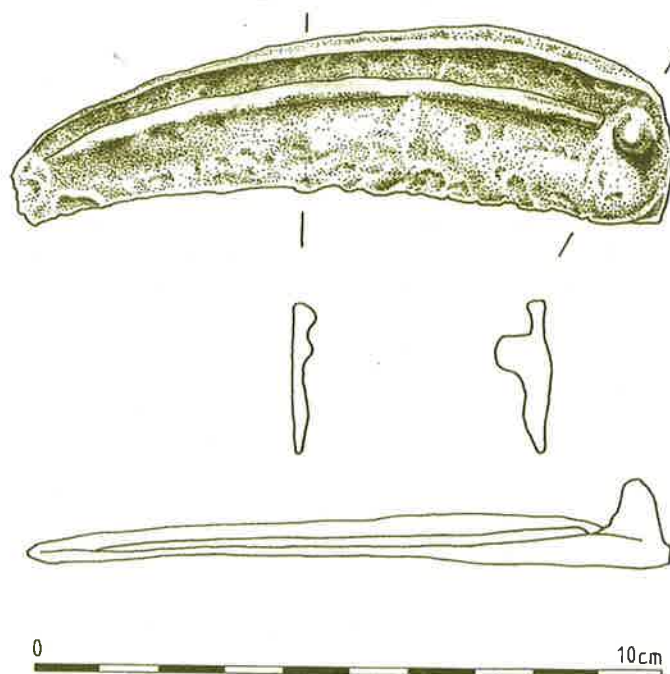
Deze vondst is bijzonder, want het aantal teruggevonden boerderijplattegronden uit deze periode is op de vingers van twee handen te tellen. Bovendien zijn deze allemaal bij onderzoek in het oostelijk deel van Noord-Brabant tevoorschijn gekomen, te weten één plattegrond in respectievelijk Nijnsel en Loon op Zand en twee in de opgravingen te Oss en twee in Geldrop.⁷ De boerderij van Breda-West is het zevende exemplaar. Een bijzondere vondst werd gedaan in een ondiepe kuil nabij het huis, namelijk een groot fragment van een bronzen knopsikkel. De sikkel is voorzien van twee richels en heeft een ronde knop, waaraan een houten steel was bevestigd. Het voorwerp is waarschijnlijk gebruikt bij het oogsten van graan of het snijden van gras. Een groot gedeelte van het oorspronkelijke snijblad is verdwenen, waarschijnlijk door slijtage en het herhaaldelijk bijslijpen. Deze knopsikkel is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit Midden-Europa en wordt op typologische gronden gedateerd in de Midden-Bronstijd. Bronzen sikkels uit een nederzettingcontext zijn vrij uitzonderlijk: naast het exemplaar uit Breda-West zijn slechts twee andere bekend, één uit Venray en één uit Rumpt bij Geldermalsen.⁸

Afb. 4

Plattegrond van een langgerekte boerderij uit de Midden Bronstijd op dekzandrug Moskes: in Breda-Zuid (tekening Edy Mulié en Paul van de Kroft).

Afb. 5

Bronzen knopsikkel uit de Midden Bronstijd zoals gevonden in Breda-West. Deze is waarschijnlijk gebruikt bij het oogsten of het snijden van gras (tekening J. Harmanus, afd. Archeologie, gemeente Breda).

Afb. 6

Waterkuil uit de Vroege IJzertijd in het beekdal op de Steenakker (foto afd. Archeologie, gemeente Breda).

■ 'ZWERVENDE' ERVEN ■

Uit onderzoek in met name Oost-Brabant kennen we het beeld dat de bewoning vanaf de Bronstijd tot aan de Late IJzertijd bestond uit individuele boerderijerven die ongeveer dertig tot veertig jaar in gebruik waren. Het gaat daarbij om verspreide erven die geregeld werden verplaatst naar een andere locatie, ook wel 'zwervende' erven genoemd. In Breda-West lagen de bewoningssporen uit de IJzertijd verspreid over de vier dekzandruggen, met duidelijke concentraties op de hoogste delen. De aardewerkvondsten lijken erop te wijzen dat het gebied van 800 tot 400 voor Christus vrij intensief en mogelijk zelfs continu bewoond is geweest.

De erven bestonden uit één of twee lange woonstalboerderijen met bijbehorende graanschuren, bijgebouwen en opslagkuilen. De ijzertijdbewoning is alleen al op Steenakker en Huifakker vertegenwoordigd met in totaal tweeëntwintig huisplattegronden en meer dan honderd bijgebouwen. Dit kan beschouwd worden als de archeologische weerslag van een tiental boerenerven, die eeuwenlang binnen het onderzoeksgebied 'zwierden'. Voor de watervoorziening hadden de ijzertijdboeren onder andere diepe waterkuilen zonder houten beschoeiing gegraven in de nabijgelegen depressies. Op deze plaatsen zat het grondwater dicht aan het oppervlak en was de kans op droogvallen in de zomer minder groot. Een dergelijke waterkuil werd aangetroffen in het beekdal tussen Steen- en Huifakker.

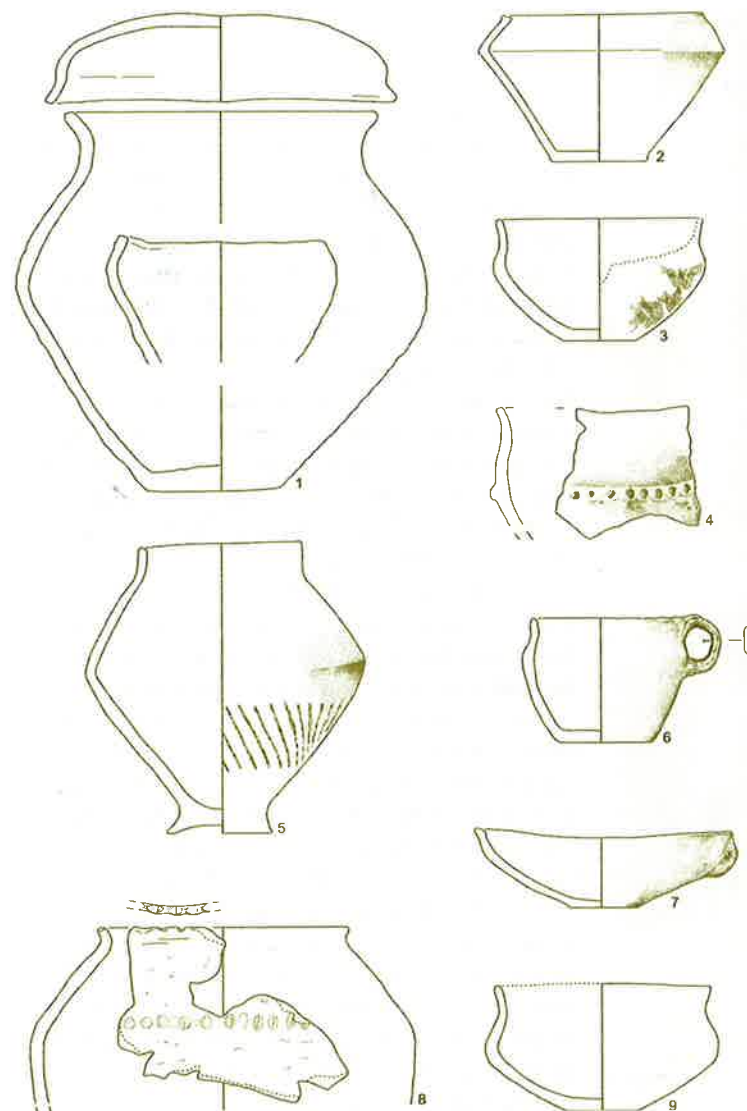
Deze kuil is later volledig opgevuld met verbrand en gesinterd aardewerk, leem, weefgewichten, natuursteen en houtskool: de kuil is hergebruikt als dumpplaats voor nederzettingsafval.

Nabij de boerderijen zijn opvallende kuilenclusters aangetroffen. Het gaat om kuilen met een rechthoekige vorm, een diepte van 17 tot 45 centimeter en een rechte

onderzijde. In de houtskoolrijke vullingen is veel aardewerk, natuursteen en leem aangetroffen, zowel verbrand als onverbrand. De strakke vorm geeft aan dat de kuilen voor een bepaald doeleinde gegraven zijn, mogelijk als opslag- of kelderkuil. In een drietal kuilen lijken aardewerken potjes doelbewust omgekeerd te zijn

Afb. 7

Aardewerk uit de Midden Bronstijd en de Vroege en Midden IJzertijd dat in Breda-West werd gevonden. Weergegeven zijn onder andere een urn met dekschaal en bijpotje (1), pot met scherpe wandknik (2), S-vormige potten (3 en 9), een urn met standvoet (5), een één-orig potje (6), schaal met doorboord oor (7) en scherven met vingerindrukken (4 en 8) (tekening afd. Archeologie, gemeente Breda).

neergezet. Andere kuilen zijn waarschijnlijk in tweede instantie volgestort met nederzettingsafval. Het aardewerk daaruit dateert uit de overgang van de Bronstijd naar de Vroege IJzertijd en varieert sterk in vorm, versiering en afwerking. We zien potten met een ruw (besmeten) of glad gepolijst oppervlak, met s-vormige of geknikte profielen. Ook schalen en bekers met oren komen voor. De versiering bestaat voornamelijk uit vinger- en nagelindrukken op rand en wand, zowel in enkele als verscheidene horizontale of verticale rijen.

■ DODENAKKER ■

In 1999 werden op de dekzandrug Steenakker voor het eerst sporen van een grafveld aangetroffen. Het dateert waarschijnlijk uit de periode van circa 1000 tot 500 voor Christus. 'Losse' begravingen waren reeds op de andere dekzandruggen aan het licht gekomen. Het grafveld lag tussen de boerenerven en een aantal depressies in.

Het grafveld bestaat uit een cluster van gecremeerde resten, die waren begraven onder lage heuveltjes, een begravingswijze die gebruikelijk was in de late prehistorie. Deze heuveltjes waren op hun beurt weer omringd door ronde, vierkante of langwerpige greppels. In totaal zijn 46 graven aangetroffen: 8 kringgreppels, 23 vierkante grafstructuren, 13 vlakgraven (dat wil zeggen, zonder een heuvel er boven), één mogelijk langbed en één mogelijk inhumatiegraf. De ronde grafstructuren worden in het algemeen gedateerd in de overgang van de Late Bronstijd naar de Vroege IJzertijd, terwijl de vierkante structuren eerder uit de Midden-IJzertijd dateren. In de nabije toekomst zal de ouderdom van de crematieresten worden bepaald met behulp van de C14-methode, die sinds kort ook op verbrand bot kan worden toegepast. Op die manier zullen nauwkeuriger dateringen van de graven beschikbaar komen.

Een opmerkelijke vondst is een vierkante kuil van ongeveer 1,75 bij 1 meter waarin aan één zijde vier complete potten zijn gevonden. Deze waren naast elkaar geplaatst en bestonden uit een grote emmervormige, besmeten voorraadpot, een glad gepolijste schaal, een klein drinkkommetje en een s-vormige, gepolijste pot. Op basis van deze vondsten is de kuil in de Vroege IJzertijd gedateerd. Aangezien het overgrote deel van de kuil opvallend leeg was, is het mogelijk dat we hier te maken hebben met een inhumatiegraf, dat wil zeggen een gewone lijkbegraving. Dat er niets van het lichaam te zien is, zelfs geen lijksilhouet, is niet verwonderlijk, omdat onverbrand bot in de zure zandgronden snel vergaat. De aardewerkpotten kunnen voedsel en drank hebben bevat, meegegeven aan de overledene. Misschien heeft er in de kuil nooit een lichaam gelegen en gaat het om een 'leeg' graf, ook wel cenotaaf genoemd.

Afb. 8

Het vermoedelijke inhumatiegraf uit de Vroege IJzertijd op Steenakker met vier complete potten als bijgift (foto afd. Archeologie, gemeente Breda).

De nabestaanden beschikten wellicht niet over het lichaam van de overledene of de dode werd elders begraven, maar de begravingshandelingen werden als-nog uitgevoerd.

Hoewel we een slag om de arm moeten houden, kan dit vermeende graf als bijzonder worden bestempeld: het zou een van de weinige inhumatiegraven uit deze periode in Noord-Brabant zijn. De beste parallellen zijn aangetroffen bij het onderzoek in Lent bij Nijmegen, waar onlangs een kleine twintig inhumatiegraven uit de Vroege en Midden-IJzertijd zijn blootgelegd, waarmee het aantal skeletten uit de IJzertijd in Nederland is verdubbeld.⁹

Een deel van het grafveld is waarschijnlijk al in de prehistorie hergebruikt als akkerland. Een duidelijke aanwijzing daarvoor zijn de her en der verspreid gelegen waterkuilen en spiekers dichtbij of zelfs over de grafstructuren heen.

De discussie over het grafveld is nog niet ten einde. Het beperkte aantal graven staat niet in verhouding tot het aantal bewoners dat het gebied gekend moet hebben en de vijf eeuwen dat het grafveld in gebruik is geweest. Dit kan deels worden verklaard doordat we vermoedelijk graven 'kwijt' zijn, want van de grafgreppels was in veel gevallen alleen nog de onderste vijf tot tien centimeter aanwezig. Een groot aantal graven was vermoedelijk zo ondiep dat deze door moderne landbouwmethodes geheel zijn vergraven. Een andere verklaring voor het lage aantal begravingen is dat niet elke persoon op dezelfde manier werd begraven en we dus niet iedere bewoner in het grafveld hoeven terug te vinden.

■ ROMEINSE NEDERZETTINGEN ■

In de Romeinse tijd zien we in Breda-West een verschuiving in het nederzettingsbeeld. Waar we in de

voorgaande perioden een zwervend ervensysteem denken te zien, verandert dit in een toenemende plaatsvastheid. Op drie van de vier onderzochte dekzandruggen werden bewoningssporen uit deze periode aangetroffen. Op de dekzandruggen van zowel Steen- als Huifakker gaat het om nederzettingen van een aantal boerderijen, overwegend van het type Alphen-Ekeren. Dit tweesche-pige huistype met zware middenstaanders is kenmerkend voor de Romeinse bewoning op de Brabantse zandgronden. In beide gevallen dateren de nederzettingen tussen het eind van de eerste en het eind van de derde eeuw na Christus. Opvallend is het verschil tussen de beide nederzettingen, zowel in de ruimtelijke spreiding van de gebouwen als in het vondstenspectrum. In de oostelijke nederzetting (Huifakker) is waarschijnlijk sprake van twee gelijktijdig in gebruik zijnde woonstalhuizen, elk met zijn eigen waterput nabij het huis. Twee van de in totaal negen huizen hadden een verdiept staldeel. Na enkele decennia gebruik werden de boerderijen verplaatst en 'wandelden' zo langzaam steeds verder naar het noorden. Dit nederzettingsspatroon lijkt in direct verband te staan met de geomorfologie van deze betrekkelijk smalle dekzandrug: de huizen bevonden zich alle op het hoogste deel ervan. De directe omgeving was waarschijnlijk in gebruik als akkerland en weidegrond. Perceleringsgreppels met lengtes van enkele honderden meters geven een indruk van de omvang van het bij de nederzetting behorende terrein. De westelijke nederzetting (Steenakker) had een rechthoekige vorm en een nog plaatsvaster karakter dan Huifakker. De waterputten lagen in de nederzetting en in de depressie ten zuiden ervan. Aangezien de nederzetting zelf op het hoogste deel van de dekzandrug lag, moet het aanleggen van een waterput een arbeidsintensieve aangelegenheid zijn geweest.

Een van de huizen bevatte een imposant vondstenspectrum bestaande uit onder andere pijl-, speer- en lanspunten, paardentuig, kistbeslag, grote vishaken en *fibulae*. Tevens werd hamerslag aangetroffen, een restproduct dat ontstaat bij ijzerbewerking. Dit metaalcomplex en het vele gedraaide aardewerk dat werd aangetroffen, roepen vragen op over de contacten die de bewoners onderhielden en statusverschillen bestonden binnen de nederzetting. Van producten die niet lokaal gefabriceerd werden of die van geïmporteerde grondstoffen werden gemaakt, wordt vaak aangenomen dat ze in meer of mindere mate als luxeproducten werden beschouwd. De concentratie van dergelijke vondsten op één plaats in de nederzetting lijkt er op te duiden dat niet iedere persoon de middelen had om zich deze producten te veroorloven.

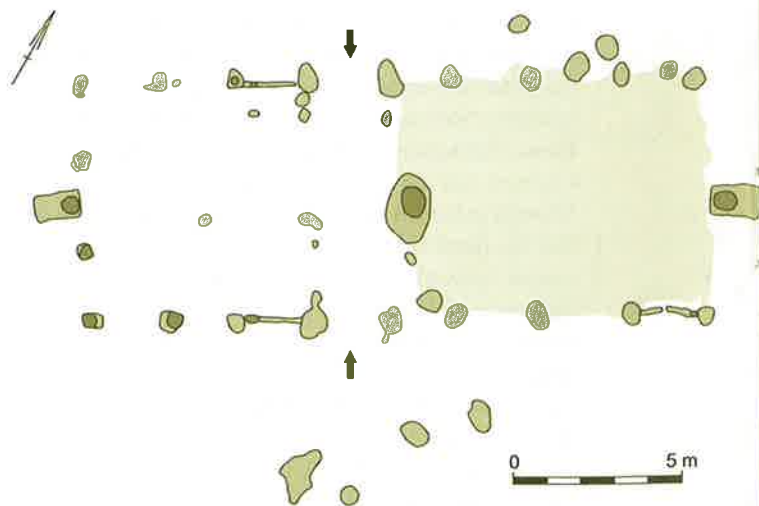
Verdiepte staldelen in Romeinse huizen, ook wel zon-

ken genoemd, zijn in Noord-Brabant vaker aangetroffen. We kennen ze onder meer uit Berkel-Enschot, Goirle, Helmond, Hoogeloon, Lieshout, Mierlo en Riethoven.¹⁰ Er is reeds jarenlang een discussie gaande of het daarbij om de overblijfselen van potstallen gaat.¹¹ Als we gemakshalve even aannemen dat deze verdiepte gedeelten van de Romeinse huizen potstallen zijn, zegt dat het nodige over de agrarische bedrijfsvoering in de Romeinse tijd. De aanwezigheid van een potstal betekent dat de boerenfamilie die er woonde een gemengd bedrijf had, waarbij de veeteelt in dienst van de akkerbouw stond. Het vee werd dan een deel van het jaar op stal gehouden om de mest te verzamelen, om die op een later moment op de akkers onder te ploegen. Het sedentaire karakter van de Romeinse bewoning maakte het noodzakelijk iets tegen de uitputting van akkerland te doen. De potstallen lijken het antwoord op dit agrarisch probleem te zijn geweest.

Het is overigens een interessant gegeven dat de potstallen uit de Romeinse tijd dateren, maar dat het bijbehorende akkerland met plaggendecken ontbreekt, terwijl we uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd plaggendecken kennen, maar geen huisplattegronden met potstallen. Het is mogelijk dat de mest uit de Romeinse potstallen niet met plaggen (waarbij zand aan de wortels kleefde) werd gemengd, maar alleen met organisch materiaal zoals stro, gras of andere plantaardige

Afb. 9

Breda-West, Steenakker: plattegrond van een boerderij van het type Alphen-Ekeren, met een verdiept stalgedeelte. De ingangen zijn aangegeven met pijlen (tekening Edy Mulié en Paul van de Kroft).

Afb. 10

Eén van de Germaanse hutkommen zoals deze werd aangetroffen op Steenakker. Duidelijk zichtbaar zijn de vier uitgegraven palen die het dak droegen (foto afd. Archeologie, gemeente Breda).

zaken. Een dergelijke bemesting leidt niet tot de plaggenbodems die we uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd kennen, omdat het zand in de mest ontbrak en ophoging van de akkers dus niet plaatsvond.

■ HUTKOMMEN ■

De Romeinse nederzetting op Steenakker werd – met een kleine onderbreking – halverwege de vierde eeuw opgevolgd door een laat-Romeins of Germaans erf. In de derde en vierde eeuw waren er niet alleen Germaanse (Frankische) invallen vanuit het noorden, maar werden ook kleine groepjes Germanen toegelaten tot het Romeinse rijk. Deze Germaanse bevolkingsgroepen mochten zich in het leeggelopen achterland van de *limes* (rijks grens) vestigen. Zo ontstonden kleine nederzettingen, niet alleen op verlaten villaterreinen zoals te Neerharen en Voerendaal maar, zoals blijkt, ook in Breda-West.¹²

Het omgreppelde Germaanse erf bestond uit een boerderij, enkele kleine gebouwtjes, kuilen en daarnaast zes hutkommen. Deze zijn karakteristiek voor Germaanse nederzettingen. Hutkommen zijn kleine gebouwtjes van ongeveer twee bij drie meter met een verdiepte vloer en aan de korte zijden drie staanders. In het algemeen wordt aangenomen dat de hutkommen op het erf als werkplaatsen fungeerden.

De afmeting en de paalzetting van de in Breda-West aangetroffen hutkommen blijken af te wijken van het standaardpatroon. De Bredase hutkommen zijn wat groter: ze hebben namelijk een lengte tussen 4 en 4,6 meter en variëren in breedte tussen 2,4 en 3,4 meter. Sporen van palen ontbraken soms of werden niet op de gebruikelijke plaats aangetroffen. De diepte van de hutkommen lag tussen de 15 tot 40 centimeter onder het opgravingsvlak, waarbij de palen soms nog 80 centimeter dieper in de bodem waren gegraven. In de vulking van de hutkommen zijn weefgewichten, ijzerslakken, houtskool en aardewerk gevonden, waaruit we concluderen dat in de hutkommen in ieder geval weefactiviteiten en metaalbewerking plaatsvonden.

Het Germaanse of Frankische handgevormde aardewerk vertoont sterke overeenkomsten in vorm, techniek en stijl met het Germaanse aardewerk afkomstig uit Overijssel en Gelderland. Het is daarom ook waarschijnlijk dat de bewoners uit die streken afkomstig waren. Het is goed mogelijk dat ook ten westen van het opgegraven terrein bewoningssporen uit de (laat-) Romeinse periode aanwezig waren. Bij noodopgravingen, die werden uitgevoerd vlak voor en tijdens zandwinningsactiviteiten, zijn namelijk indertijd resten van een woonstalhuis uit de Romeinse tijd aangetroffen.¹³

■ MEROVINGISCHE BEWONING ■

Na de vierde eeuw werd het tijdelijk rustig in het onderzochte gebied. Pas in de late vijfde eeuw zien we weer sporen van bewoning. Deze concentreren zich voornamelijk op de dekzandrug Steenakker en laten een geïsoleerd nederzettingspatroon zien. In totaal zijn negen plattegronden van boerderijen en bijgebouwen

Afb. 11

Vereenvoudigde overzichtsplattegrond van de bewoningssporen op Steenakker met daarop aangegeven de ligging van het IJzertijd grafveld, de Romeinse nederzetting en de Merovingische bewoning (kaart Edy Mulié en Paul van de Kroft).

gevonden. Het gaat hier om een- en tweeschepige gebouwen die geen of nauwelijks dateerbaar materiaal bevatten. De waterputten in de buurt van deze huisplattegronden gaven de doorslag: de jaarringen in het gebruikte hout (dendrochronologie) wijzen op een datering in de vijfde en zesde eeuw. De vroegste dendrodatering gaat terug tot het jaar 451, de laatste tot 590. Het is opvallend dat de gebouwen in deze periode niet meer op de hoogste delen van de dekzandruggen te vinden zijn. We vinden de erven juist steeds in de directe nabijheid van de depressies.

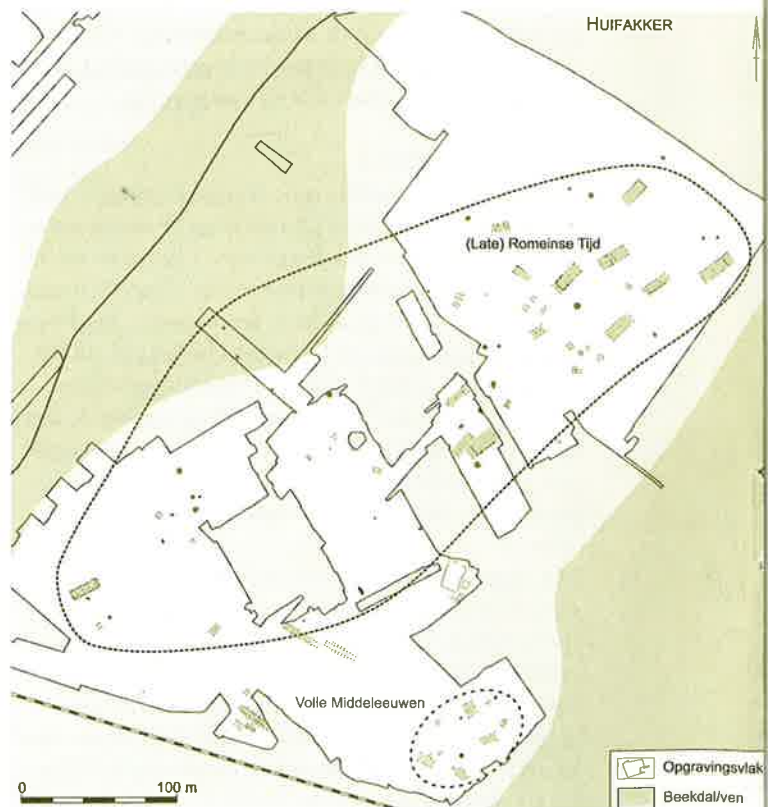
Bewoningssporen uit deze periode zijn in het westelijk deel van Noord-Brabant vrij zeldzaam. Uit de oostelijke streken zijn meer voorbeelden voorhanden. Zo leverden de onderzoeken in Dommelen, Escharen en Geldrop tientallen huisplattegronden uit de Vroege Middeleeuwen op.¹⁴

■ VOLLE MIDDELEEUWEN ■

Sporen uit de Volle Middeleeuwen zijn alleen op de dekzandrug Huifakker aangetroffen en wel in het beekdal aan de oostzijde van de dekzandrug. Dit beeld lijkt in overeenstemming met wat we overal op de Zuid-Nederlandse zandgronden zien: ook hier verplaatste de bewoning zich naar de beekdalen. De bewoningssporen bestaan uit drie huisplattegronden en een bijgebouw. De huisplattegronden zijn verschillend: een één- en een drieschepig huis, beide uit de Vroege dan wel Volle Middeleeuwen, met als laatste fase een klein bootvormig huis met een bijbehorende kuil. Deze kuil bevatte scherven van vijf bijna complete Elmpster kogelpotten, drie Pingsdorfpotten en losse scherven Pingsdorf, proto-Steengood en Paffrathachtig aardewerk. Dit complex kan in de overgang van de twaalfde naar de dertiende eeuw worden gedateerd. Opvallend is dat het Andenne-aardewerk volledig ontbreekt, terwijl

Afb. 12

Vereenvoudigde overzichtsplattegrond van de bewoningssporen op Huifakker met daarop aangegeven de ligging van de Romeinse nederzetting en de huizen uit de Volle Middeleeuwen (kaart Edy Mulié en Paul van de Kroft).

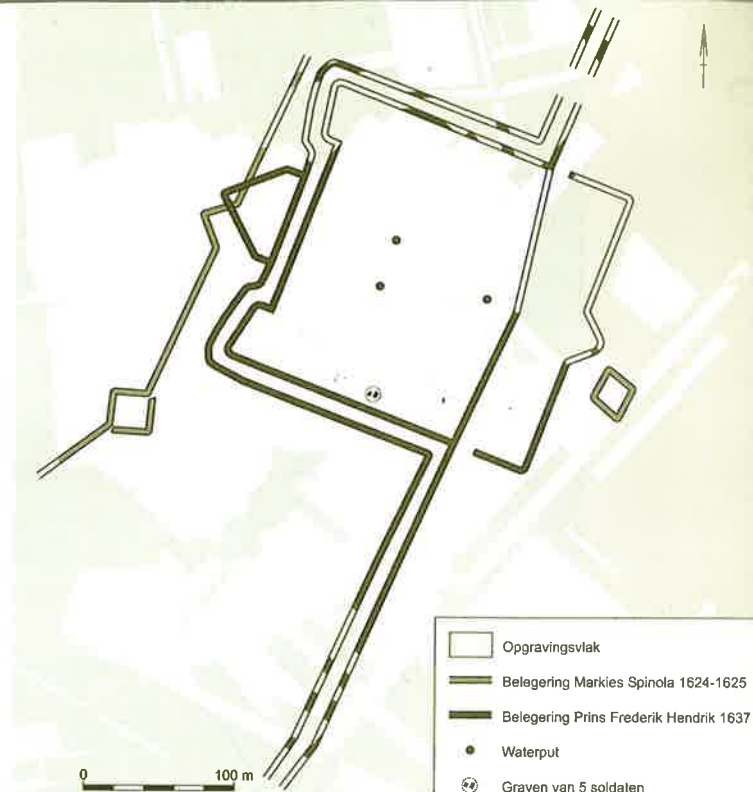
dit soort aardewerk in die periode in het algemeen veel voorkomt. Het is daarom waarschijnlijk dat het aardewerk in één keer in deze kuil is gestort of geplaatst en niet kan worden toegeschreven aan zwerfmateriaal van de nederzetting.

■ LEGERKAMP ■

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) is Breda verschillende keren belegerd. Bij een dergelijke belegering werden grote linies van ongeveer dertig kilometer rond de stad aangelegd, die de belegeraar in de rug dekking moesten geven tegen aanvallen van een bevrijdingsleger. De linies bestonden uit grote aarden wallen en brede grachten met op strategische plaatsen schansen en legerkampen. Tijdens het onderzoek van Breda-West troffen de opgravers een aantal van dergelijke brede grachten aan, zowel van de linies van de Spaanse belegeringsfase (onder leiding van markies Spinola in 1624-1625) als die van het Staatse leger (onder leiding van prins Frederik Hendrik in 1637). Niet alleen werden restanten van de grachten, maar ook een compleet legerkamp uit de Tachtigjarige Oorlog blootgelegd: een voor Nederland unieke vondst.

Het legerkamp werd in 1637 aangelegd door de troepen van Frederik Hendrik, prins van Oranje, en nam een oppervlak van ongeveer vier hectare in beslag. Gezien de grootschalige aanpak van het onderzoek kunnen we uitspraken doen over het gebruik van de ruimte, zowel binnen het kamp als de omliggende verdedigingswerken. Het legerkamp had de vorm van een vierkant, zogeheten hoornwerk, een versterking die buiten de linie uitstak en was voorzien van halve bastions op de hoeken aan de buitenzijde. Het was omgeven door een dubbele gracht met aarden wal. Aan de kant van de stad Breda lag de toegang tot het legerkamp, waar slechts een enkele gracht met wal was aangelegd.

De soldaten waren gelegerd in tenten, waarvan niets is overgebleven. Verspreid over het binnenterrein zijn wel de gebruiksvoorwerpen en persoonlijke eigendommen teruggevonden: veel musketkogels, pijpenkoppen en schoengespun. Afval werd begraven in kuilen, want de opgravers troffen daar veel aardewerkscherven en glasfragmenten aan. Enkele diepe kuilen met een rechte wand hebben mogelijk als beerkuilen gefungeerd. Een gemetselde veldoven of haard en drie waterputten, waarvan er twee waren gemaakt van gestapelde vaten, geven aan dat men het met de voedselbereiding en watervoorziening enige tijd kon uithouden. Eind 2001 werden bovendien op het binnenterrein vijf graven ontdekt. De skeletten bleken nog in goede staat te zijn. Het gaat daarbij om de overblijfselen van volwassenen: vier mannen, vermoedelijk gesneuvelde soldaten, en een vrouw.

Afb. 13

Reconstructie van de belegeringswerken uit de Tachtigjarige Oorlog met het legerkamp van Frederik Hendrik uit 1637 op de dekzandrug van Steenakker in Breda-West.

(tekening afd. Archeologie, gemeente Breda).

■ TOT BESLUIT ■

In deze bijdrage is de eerste stand van zaken geschetst van de opgravingen in Breda-West. Hoewel de beschrijving beperkt is gebleven tot enkele smaakmakende krenten uit de pap en alleen voorlopige conclusies getrokken konden worden, is duidelijk geworden dat het archeologisch bodemarchief ten westen van Breda een rijke informatiebron is, die ons in staat stelt het verleden gedetailleerd te reconstrueren. De bewoningsgeschiedenis van Breda bestaat niet alleen uit een geschiedschrijving van specifieke perioden, maar is ook een vrijwel continue vertelling. Vanaf circa 1500 voor Christus tot nu kent het landschap een permanente bewoning. Alleen overblijfselen uit de vierde eeuw ontbreken nog; de enige 'missing link' in de Bredase geschiedschrijving.

Bijzonder was daarbij ook het grootschalige karakter van de aanpak, het blootleggen van vijftig hectare opgravingsvlak, gesitueerd in een landschap met een duidelijk micoreliëf. De opgravingsresultaten van Breda-West leverden unieke bodemsporen en vondsten op, waarvoor zelfs in het oostelijke deel van

Afb. 14

Eén van de vijf begraven soldaten tijdens de opgraving van het legerkamp in 2001. (foto afd. Archeologie, gemeente Breda).

Noord-Brabant nauwelijks parallellen zijn: de bronzen sikkels, het mogelijke inhumatiegraf uit de Vroege IJzertijd, de bewerking van ijzer in de Romeinse tijd, goed gedateerde waterputten uit de Vroege Middeleeuwen en een compleet legerkamp uit de Tachtigjarige Oorlog. Met andere woorden, het zijn geen magere resultaten waarmee we tevreden hoeven te zijn. Ruim dertig jaar na de verzuiming van Jacques Verhagen kunnen we stellen dat het westelijk deel van Noord-Brabant de archeologische achterstand in korte tijd heeft ingehaald. ■

NOTEN

- 1 J.H. Verhagen, 'De schaarste aan archeologische vondsten in westelijk Noord-Brabant', *Brabants Heem* 22 (1970), 135-142.
- 2 ROB, 'Prinsenbeek' Archeologisch Nieuws, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 11 (1958), kolom *99; ROB, 'Prinsenbeek (gem. Breda)', *Archeologische Nieuws, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 12 (1959), kolom *182; G. Beex, 'Roman finds in North Brabant', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23 (1973), 159-188.
- 3 K.A.H.W. Leenders, *Archeologische, bouwhistorische, overige cultuurhistorische en landschappelijke waarden in het gebied Heilaar-Steenakker* (Den Haag, 1991).
- 4 H.B.G. Scholte Lubberink, *Heilaar-Steenakker. Een archeologische inventarisatie, kartering en waardering*. RAAP-Rapport 103 (Amsterdam, 1995).
- 5 T. Spek, *Bodemgesteldheid van de Steenakker bij Breda* (Wageningen, 1999).
- 6 Het bodemkundig en geologisch onderzoek is uitgevoerd door Alterra, Wageningen.
- 7 G. Beex en R.S. Hulst, 'A Hilversum Culture settlement near Nijnsel, Municipality of St. Oedenrode, North Brabant', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 18 (1968), 117-129; N. Roymans en H. Hiddink, 'Nederzettingssporen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd op de Kraanvencsche Heide te Loon op Zand', in: H. Fokkens en N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*, Nederlandse Archeologische Rapporten 13 (Amersfoort, 1991); K. Schinkel, *Zwervende Erven. Bewoningssporen in Oss-Ussen uit Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. Opgravingen 1976-1986* (Leiden, 1994); A.C. Vastbinder en H. Fokkens, 'Een brons-tijd-huis uit Oss-Ussen', in: W.A.B. van der Sanden en P.W. van den Broeke (red.), *Getekend Zand. Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*, Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 31 (Waalre, 1987) 131-135.
- 8 J. Krist, 'Boerderijen uit de brons- en ijzertijd in Hoogrieboek', in: H. Stoepker (red.), *De weg terug. Archeologische ontdekkingen langs de A73 bij Venray* (Abcoude en Amersfoort, 1997) 17-21; P. Jongste en G.J. van Wijngaarden (red.), *Archeologie in de Betuwe-route. Het erfgoed van Eigenblok. Nederzettingsterreinen uit de Bronstijd te Rumpt (gemeente Geldermalsen)*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 86 (Amersfoort, 2002).
- 9 P. van den Broeke, *Vindplaatsen in vogelvlucht. Beknopt overzicht van het archeologische onderzoek in de Waalsprong 1996-2001* (Nijmegen, 2002).
- 10 Zie bijvoorbeeld: J. Slofstra, M. Lammers en J. Aarts, 'Inheemse boeren in de Romeinse wereld. Nederzettingsonderzoek bij Riethoven', in: N. Roymans en F. Theuws (red.), *Een en al zand. Twee jaar graven naar het Brabantse verleden* ('s-Hertogenbosch, 1993); W.J.H. Verwers, *North Brabant in Roman and Early Medieval Times, V: Habitation History* (Amersfoort, 1998) 55-56; H. Hiddink, 'Opgravingen bij Lieshout. Archeologisch onderzoek van resten uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen', *Brabants Heem* 53 (2001), 1-13; M.E. ter Schegget, *Het archeologisch onderzoek van het tracé van de Noordoosttangente (Tilburg) 1994 en 1995. Noodopgravingen*. ITHO Archeologische Reeks 8.2 (1995).
- 11 H. Vera, 'Potstallen en esdekken. Een kritisch onderzoek naar het Brabantse landschap', *Brabants Heem* 54 (2002), 55-66; P.A.M. van Wijk, 'Over mest en boerderijbouw. Het verdwijnen van de potstal', *Brabants Heem* 38 (1986), 66-67; Th. Spek, 'The age of plagg soils. An evaluation of dating methods for plagg soils in the Netherlands and Northern Germany', *Wageningen Studies in Historical Geography* 1, Report 66 (Wageningen, 1992), 35-54.
- 12 Voor meer informatie over Germaanse nederzettingen: H.A. Heidinga en G.A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam, 1992).
- 13 H.B.G. Scholte Lubberink, *Heilaar-Steenakker. Een archeologische inventarisatie, kartering en waardering*. RAAP-Rapport 103 (Amsterdam, 1995) 15.
- 14 F.C.W.J. Theuws, *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkelingen van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Scheldegebied in de Vroege Middeleeuwen* (Amsterdam, 1988); F. Theuws, 'Heren en boeren in vroeg-middeleeuws Geldrop', in: N. Roymans en F. Theuws (red.), *Een en al zand* ('s-Hertogenbosch, 1993) 88-104; W.J.H. Verwers, *North Brabant in Roman and Early Medieval Times, V: Habitation History* (Amersfoort, 1998).